

ХРОНІКА

О.С.Лисенко (Київ)

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ

Наукові контакти між істориками України й Німеччини мали донедавна спорадичний характер, а міжнародна співпраця здійснювалася здебільшого на рівні особистих зв'язків дослідників та в рамках діяльності міжнародних громадських організацій і фондів. Є ціла низка інституцій, які надають фінансову підтримку українським фахівцям для навчання, наукових студій, реалізації різноманітних проектів у ФРН. Ідеться про Німецьку службу академічних обмінів (Deutscher Akademischer Austauschdienst; ДААД), фонди Герди Генкель та імені Гумбольдта. Міжнародні дослідження з тематики примусової праці у період націонал-соціалізму підтримав Німецький федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє». У 2005–2006 рр. він ініціював великий проект зі збору документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Райху. Під час його реалізації українські історики записали й опрацювали 80 біографічних інтерв'ю. У 2006–2007 рр. за участі дослідників із Києва, Харкова, Полтави, Львова тривав міжнародний проект документування біографій колишніх в'язнів нацистського концентраційного табору Дахау. Упродовж 2008–2010 рр. реалізовувався спільний проект Інституту історії України НАНУ й Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» – «В'їзд репатріантів до Києва заборонений: повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945–2000)».

Низку історичних проектів фінансував і Фонд Гайнріха Белля, основні напрями діяльності якого полягають у сприянні демократії, зміцненні громадянського суспільства, політичній освіті громадян, раціональному використанні енергії, статевої рівності, гендерній демократії, захисті прав людини. Ідеться, зокрема, про міжнародну наукову конференцію «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» (Київ, 28–29 листопада 2013 р.), а також про міжнародний історичний форум «Україна 2014–2015: спадок світових воєн та досвіди окупації» (Київ, 16–17 квітня 2015 р.). За підсумками останнього в 2015 р. побачив світ збірник наукових статей «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні», де опубліковано тексти українських, німецьких, російських, американських дослідниць. Можна згадати й про заходи, проведені під егідою київського Інституту Гете: українсько-німецький дослідницький проект «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні», проект створення меморіально-освітнього комплексу «Доля жертв націонал-соціалізму» (м. Шостка, Сумська обл.) та ін.

Досвід діяльності комісій українських і польських, українських та словацьких істориків переконував у назрілій необхідності інституційного оформлення цього сегмента міжнародних наукових зв'язків. Поштовхом до створення Німецько-української комісії істориків стали останні військово-політичні події, у першу чергу анексія Росією Кримського півострова та збройна агресія цієї країни на сході нашої держави. У травні 2014 р. група німецьких істориків звернулася до своїх українських колеґ із пропозицією про зустріч, аби висловити свою солідарність з Україною. Перше, неформальне, зібрання відбулося у червні 2015 р. в Києві. Тоді й було озвучено ідею створення спільної німецько-української комісії.

Завдяки зусиллям проф. *Ярослава Грицака* вдалося налагодити контакти між очільниками Німецької асоціації істориків проф. *Мартіном Шульце-Весселем* (Мюнхен) та Асоціації істориків України акад. *НАНУ Валерієм Смолієм* (Київ). 23–24 червня 2015 р. у Дніпропетровську в рамках міжнародної конференції «Історична пам'ять про Другу світову війну, Голокост та інші геноцидні явища» відбулося організаційне засідання комісії істориків, на якому обговорювалися персональний склад (українську частину очолив представник Українського католицького університету *Я.Грицак*, німецьку – *М.Шульце-Вессель*), а також алгоритм дальших дій, спрямованих на активізацію наукових контактів та координацію зусиль у цьому напрямі. Чергове засідання комісії було вирішено провести взимку у Львові.

13 січня 2016 р. в Інституті історії України НАНУ відбулася зустріч голови Асоціації істориків України *В.Смолія* й керівника Німецької асоціації істориків *М.Шульце-Весселя*. Сторони обмінялися інформацією про функціонування національних організацій дослідників минулого, а також обговорили заходи, спрямовані на активізацію діяльності спільної комісії істориків України та Німеччини. За пропозицією акад. *В.Смолія* її засідання 2017 р. прийматиме Інститут історії України НАНУ.

15 січня 2016 р. в Українському католицькому університеті (Львів) відбулося засідання Німецько-української комісії істориків, яке вели її співголови – *М.Шульце-Вессель* та *Я.Грицак*. Серед організаційних питань обговорювалася можливість розширення складу до 16 осіб (по 8 учасників з обох сторін). До української частини комісії ввійшли *Я.Грицак*, *П.Барвінська*, *В.Гриневич*, *Г.Грінченко*, *О.Лисенко*, *Ф.Сисин*, *І.Щупак*, *Ю.Шаповал*; німецької – *М.Шульце-Вессель*, *Т.Пентер*, *Р.Вульпіус*, *А.В.Вендланд* та ін.

Представник Німецької служби академічних обмінів поінформував про порядок фінансування роботи комісії, яка діє під егідою міністерства закордонних справ ФРН. При цьому вона має право залучати для реалізації своїх проєктів кошти інших державних і недержавних установ (до речі, такий прецедент уже був: деякі заходи, зокрема згадане вище засідання комісії у червні 2015 р. у Дніпропетровську, відбулося за підтримки Інституту вивчення Голокосту «Ткума»). Окреслюючи пріоритети в роботі, доповідач наголосив на суспільному обов'язку істориків, які мають широко популяризувати фундаментальні знання, артикулювати результати наукового пошуку, надавати пропозиції державі й політикуму, громадським інституціям. Особливу увагу рекомендувалося приділити залученню у ці процеси молодих дослідників.

Члени комісії обговорили календарний план роботи на 2016–2018 рр. Зокрема на 2016 р. передбачено формування концепції та дизайну історичного онлайн-порталу, наповнення його відповідною інформацією, підготовчі заходи з організації літньої школи-семінару молодих істориків, формат зв'язків із пресою та телебаченням. На 2017 р. заплановане перше зібрання науково-редакційної ради історичного онлайн-порталу,

пошук і залучення авторів, публікація матеріалів засідання комісії 2016 р., літня школа-семинар для молодих дослідників. Аналогічні заходи мають відбутися й у 2018 р.

14–15 січня 2016 р. Німецько-українська комісія істориків за підтримки ДААД, Німецької асоціації істориків, Українського католицького університету, Фонду Роберта Боша, Програми для вивчення сучасної української історії та суспільства імені Петра Яцика, Програми єврейських студій Джеймса Темерті УКУ провела конференцію «Примирення в постдиктаторських суспільствах у ХХ–ХХІ ст.: Україна у міжнародному контексті». У науковому форумі, що відбувся у стінах Українського католицького університету, узяли участь дослідники, політичні та громадські діячі, представники медіа з України, Німеччини, США, Канади, Іспанії, Польщі, Франції. Із привітальними промовами виступили віце-ректор навчального закладу проф. М. Маринович, а також проф. М.Шульце-Вессель. Вітальне слово учасникам конференції надіслав акад. В.Смолій.

Колишній в'язень радянських таборів *Мирослав Маринович*, окреслюючи можливості й перспективи примирення в Україні, наголосив на тому, що цей процес передбачає визнання певних фактів. Як приклад, він згадав Німеччину та Францію, примирення яких після Другої світової війни було б неможливим без визнання німецькою стороною злочинів нацизму. Ключовою лінією примирення, на переконання доповідача, має стати самоцінність людського життя.

М.Шульце-Вессель зазначив, що у ФРН багато хто переймається проблемами України. Після подій Євромайдану нашу країну сприймають як європейську державу. Тому для об'єднаної європейської спільноти принципово важливо, щоб Україна рухалася демократичним шляхом, успішно розвивала економіку, рішуче боролася з корупцією. Попри те, що нині в Німеччині найбільш актуальною залишається проблема біженців, багато німецьких інтелектуалів виявляють дедалі більше зацікавлення Україною, відповідним чином формуючи громадську думку та впливаючи на політиків.

У вітальному слові *В.Смоля* йшлося про роль академічної науки у з'ясуванні можливостей примирення: «Зрозуміло, що одного набутого знання тут недостатньо. Ідеться про пошук певних технологій культурного діалогу, а якщо хочете, – полілогу, продукування нових теоретичних ідей і практичних рішень, що лежать як у правовому полі, так і у сфері культури та освіти, комеморативної політики. Лише одне можна стверджувати напевно – це тривалий і складний шлях, однак ми мусимо його пройти, аби зберегти себе як політичну націю і державу». Крім того, було наголошено на проблемі як індивідуальної, так і колективної відповідальності учасників конфлікту на сході України, політичній волі та здатності адекватно реагувати на сучасні загрози й виклики.

Першу панель конференції, яку модерував *Гвідо Гаусман* (Мюнхенський університет ім. Людвіга – Максиміліана) відкрила німецька політична діячка, яка двічі балотувалася на посаду президента ФРН від Соціал-демократичної партії Німеччини – *Гезіне Шван* (Управлінська платформа Гумбольдта – Віадрина, Берлін). У своєму розлогіму політично-філософському виступі, відштовхуючись від досвіду подолання наслідків Другої світової війни, доповідачка висловила переконання, що примирення можливе не на колективному, а лише на індивідуальному рівні. Окресливши «історичні місця» демократії, з одного боку, та диктатури й тоталітаризму, – з іншого, *Г.Шван* зазначила про роль позитивних маркерів для порозуміння: «хороше життя» (певний соціальний стандарт, сформульований ще античними філософами), добродійність (допомога біженцям), усвідомлення свободи,

пошук сенсу життя тощо. Підсумовуючи дискусію, Г.Гаусман висловив тезу про те, що примирення, урешті-решт, є «антропологічною необхідністю».

Друга панель, де головував *М.Шульце-Вессель*, присвячувалася «подоланню минулого та примиренню» в Німеччині. Основні доповідачі – *Стефані Шулер-Шпрінгорум* (Берлінський центр дослідження антисемітизму) й *Дороте Вірлінг* (Гамбурзький університет/Потсдамський центр сучасної історії) – простежили так званий «історичний розрив» 1945 р., який проходив не тільки по лінії засудження нацизму і його наслідків, а й по лінії розколу Німеччини. Дослідниці звернули увагу на соціальні та політичні практики, що вибудовувалися на усвідомленні культурних контроверсій, транспоколінневу місію пам'яті про війну та злочини нацизму. Однак, на наш погляд, обом доповідачкам дещо бракувало критичного ставлення до сучасної ситуації в молодіжному середовищі Німеччини, частина якого «забуває» відверто «непривабливі» сторінки минулого.

«*Historia, Memoria, Olvido*» і примирення в Іспанії – така назва третьої панелі, яку модерував *Юрій Шаповал* (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України). Представник Сарагоського університету (Іспанія) проф. *Хуліан Казанова* розкрив особливості офіційної комеморативної політики своєї країни, в основу якої лягла сконструйована «амнезія» та покладання провини за наслідки кровопролитної громадянської війни на обидві сторони, що брали в ній участь. Як показало життя, відкриття в 1959 р. «братського меморіалу», де поховано представників ворогуючих таборів, не зняло проблему конфліктогенної пам'яті. Це зайвий раз підтвердило правильність формулювання німецького історика Е.Нольтке: «Минуле заперечує проти того, аби його забули». *Хосе Нуньес-Сейшаш* (Мюнхенський університет ім. Людвіга – Максиміліана) і *Томаш Стрик* (Інститут політичних досліджень Польської академії наук) проаналізували «больової точки» змодельованої іспанським урядом програми примирення, показавши, як це вплинуло на різні верстви нації. Виступи й коментарі присутніх дали підстави Ю.Шаповалу констатувати, що «парадигмальний» іспанський досвід примирення насправді був не таким, як здебільшого поверхово трактують публіцисти, що викликає сумніви в його універсальності, зокрема у придатності для нашої країни.

«Робота з минулим і примирення в Україні» – назва четвертої панелі (модератор – директор дніпропетровського Інституту вивчення Голокосту «Ткума» *Ігор Щупак*). У виступі проф. Університету Тафтса (США) *Оксани Шевель* ішлося, зокрема, про можливість застосування іспанського досвіду для України. Із реалізації іспанського закону «*Historia, Memoria, Olvido*» («Історія, пам'ять, забуття»), спрямованого на підтримку демократичної колективної та родинної пам'яті, можна взяти два уроки. Перший полягає у сприянні держави різним пам'ятям – без надання переваги жодній із них. Другий пов'язаний, з одного боку, з обстоюванням «прав жертв», а з іншого, – із відмовою й навіть заборонаю місць пам'яті, що глорифікують одну зі сторін, задіяних у громадянській війні, жертвами якої стало понад 500 тис. осіб. Таким чином, антифранкістський за духом закон поклав край «мнемонічним війнам» (за Я.Кубіком). Характеризуючи ситуацію у сучасній Україні, О.Шевель указала на конкуренцію екзистенційних наративів – радянського й національного, що не сприяє «порозумінню пам'ятей». Представник Альбертського університету (Канада) *Франк Сисин* порівняв досвід порозуміння в різних національних спільнотах на еміграції та в Україні, наголосивши на таких чинниках, як «добра воля», роль громадських і релігійних інституцій, наукових програм в їх консолідації та взаємних контактах.

Великий інтерес викликала презентація *Я.Грицака* (Український католицький університет, Львів). Узявши за взірєць німецько-французьке примирення 1950-х рр. він провів лінію до українсько-польського порозуміння, що мало місце в останні півтора десятиліття. Нині, на переконання доповідача, домінуючою ідеєю повинно стати примирення між самими українцями. Шукаючи відповіді на питання: «Чи є сенс актуалізувати болісні пам'яті?», наріжним каменем інтеграції України в європейську спільноту Я.Грицак назвав порозуміння між тими, хто по-різному ставиться до «проєкту Незалежна Україна». Посилаючись на слова Е.Ренана про те, що «нація – це щоденний плебісцит», доповідач закликав уже тепер думати про засоби нівелювання суперечностей, що роками закладалися у суспільну свідомість представників різних регіонів нашої держави, адже після завершення війни на сході цю проблему доведеться вирішувати вже у практичній площині.

Тема останньої панелі – «Робота з минулим і примирення: інші міжнародні приклади для порівняння» (модератор – *Юммі Шерпер*, Вища школа соціальних наук, Франція). *Голлі Кейс* (Корнелльський університет, США) у своїй насиченій теоретичними міркуваннями доповіді на прикладі сучасної Угорщини проілюструвала, наскільки тонкою може бути межа між демократією й радикально-авторитаристськими підходами до формування патерналістських політичних концепцій. У виступі висвітлювалися деякі тривожні тенденції, що проявилися у цій зовні «спокійній» країні, з'ясувалися причини, а також можливі наслідки дій праворадикальних сил для травмованого тоталітарним комуністичним досвідом угорського суспільства. Доповідачка акцентувала увагу на «пересиленні й подоланні» минулого шляхом «причастя болем», «причетністю до болю» та збереження певної «міри наївності й оптимізму» для нівелювання загроз.

Представник Регенсбурзького університету (Німеччина) *Гер Дойзінге* розглянув боснійський досвід «подолання болісного минулого». На зміну «повені насильства», що затопила простори колишньої Югославії, прийшло надзвичайно складне й загострено емоційне його переживання. На «аренах ушанування» тут звучали дві «мови»: «віктимізації» та «примирення». Звертаючись до можливостей інклюзивного нарративу та інклюзивної історії, дослідник наголосив на необхідності використання громадського простору як майданчика для діалогу.

Ян Кубік (Школа слов'янських та східноєвропейських студій, Університетський коледж Лондона, Великобританія) репрезентував результати багаторічного колективного дослідження мнемонічних практик, зокрема особливостей сприйняття громадянами окремих держав певних політиків і поглядів, що їх вони уособлюють. Трактуючи мнемонічних гравців як «інженерів пам'яті», доповідач (до речі, один з ініціаторів цього проєкту) розкрив методіку дослідження й ознайомив з його основними теоретичними аспектами. Виокремлюючи формати мікро-, макропримирення, режими пам'яті соціолог та історик розкрив потенціал «капіталу соціальної солідарності».

Своєрідним підсумком конференції стали виступи знаних фахівців. Так, *Марк фон Гаген* (Університет штату Арізона, США), окресливши провідні вектори дискусій, виокремив серед них ті, що зосереджувалися довкола пошуку «національного консенсусу» та шляхів його досягнення. На продовження цієї тези *Даріуш Стола* (Музей історії польських євреїв, Польща) висловив застереження в тому сенсі, що історія цілком придатна для виправдання насильства, і це нерідко унеможливило «короткі шляхи» до «консенсусу».